

Євген Захарченко

Соціально-правове становище родини парафіяльного священика Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Evhen Zakharchenko

Social and legal status of family of the parish priest in the Russian Empire in the XIX – XX c.

The crystallization and the metamorphosis of class rights and obligations of the clergy during the XIX – early XX centuries are considered. The problem of rethinking of the paradigm of social class society in the Russian Empire as a result of the reforms of Alexander II is highlighted. On the example of the clergy, as the most conservative and closed, the impact of reforms on the social structure of the Russian Empire is analyzed.

Keywords: legal status, clergy, social structure, the reforms of Alexander II

Розглядається кристалізація та метаморфози станових прав та обов'язків духовенства та осіб, що до нього належали, у ХІХ – на початку ХХ ст. Ставиться проблема переосмислення станової парадигми суспільства Російської імперії внаслідок реформ Олександра ІІ. На прикладі духовного стану як найбільш закритого і консервативного аналізується вплив реформ на розвиток соціальної структури Російської імперії.

Ключові слова: правове становище, духовенство, соціальна структура, реформи Олександра ІІ

Соціальне становище родини парафіяльного священика Російської імперії протягом ХІХ – початку ХХ ст. й досі викликає чимало протиріч серед дослідників соціальної історії Росії та істориків Православної церкви. Цей факт обумовлений численними змінами та поправками, що вносилися до духовного законодавства Російської імперії як на ініціативу світської влади, так і на ініціативу Святішого Синоду, протягом усього «довгого ХІХ століття». Слід вказати і на проблему дефініції поняття «соціальне становище». Говорячи про соціальне становище духовенства, чи то родини парафіяльного священика, маємо розуміти, що для всебічного аналізу цієї проблеми її необхідно розглядати у кількох площинах. Соціальне становище як місце у ієрархії суспільства Російської імперії було закріплене на офіційному законодавчому рівні і знайшло своє відображення у церковних та світських актових матеріалах ХІХ ст. Тим часом соціальне становище, закріплене в офіційних паперах, досить часто не відповідало реаліям повсякденних практик та життя представників духовного стану, особливо на селі.

Аналізуючи проблеми соціальної історії Російської імперії ХІХ ст., необхідно ще й зважати, що ставлення до соціальної модернізації Російської імперії як до

певного всеохопливого явища у другій половині XIX ст., яке, мовляв, докорінно змінило зовнішній вигляд соціальної структури пізньоімперського суспільства, стало уже хрестоматійним. А втім, його можна поставити під сумнів, проаналізувавши окремі аспекти релевантності станової парадигми стосовно реконструкції соціальних ідентичностей суспільства Російської імперії. Сучасний американський дослідник Грегорі Фріз наголошував на цьому, спираючись у своїй концепції на аналіз станової лексики і риторики у законодавстві та публіцистиці середини-кінця XIX ст.¹. Натомість не менш відомий сучасний російський дослідник Борис Миронов у своїй фундаментальній праці, присвяченій соціальній історії Росії доби імперії, підкреслював фактичний розпад станової структури як такої, наголошуючи на розмитті меж між соціальними категоріями у результаті реформ Олександра II². Актуальність представляє дослідження зміни соціально-політичного статусу родини парафіяльного православного священика на тлі соціальної модернізації, що дає можливість встановити, наскільки всеосяжною та глибокою була соціальна модернізація Російської імперії в середині XIX ст.

Мета дослідження – проаналізувати зміни у законодавстві Російської імперії щодо парафіяльного православного духовенства та членів їх родин та встановити, наскільки вони вплинули на їх соціально-політичне становище на тлі реформ Олександра II.

Проблемі дослідження юридичного статусу духовенства приділялося досить багато уваги, особливо в історіографії другої половини XIX ст. Окрім фундаментальних праць, присвячених історії Церкви (Є. Голубинського³, П. Знаменського⁴), можна виділити окремі напрями дослідження, а саме церковного права і місця духовенства у юридичній і становій структурі Російської імперії у публікаціях І. Берднікова⁵, С. Григоровського⁶, М. Серебреннікова⁷, А. Нікольського⁸, Н. Александрова⁹. В радянській історіографії увага юридичному становищу окремо не приділялася, натомість наголошувалося на роль духовенства у політиці самодержавства (М. Нікольский¹⁰). У новітній період відбувається ренесанс церковних досліджень, це насамперед роботи Ю. Освальт¹¹ та А. Святенко¹², які стосуються окремих проблем зміни становища духовенства у пореформений період. Таким чином, в історіографії й досі немає окремого дослідження, яке б стосувалося зміни соціально-правового статусу духовенства протягом XIX ст.

Джерельною базою є комплекс актових матеріалів, що знайшов своє відображення у збірках громадського, станового та церковного права у «Духовному регламенті», «Статуті духовних консисторій», «Інструкції благочинним парафіяльних церков», «Положенні про парафіяльні попечительства» та інших нормативних документах того періоду.

Священнослужителі та члени родин у Російській імперії ХІХ ст. згідно з законодавством належали до духовного стану, який, як зазначає сучасний російський дослідник соціальної історії Б. Миронов, – мав характер другого привілейованого в суспільстві¹³. А втім, це було не завжди і пояснювалося низкою факторів як загальноімперського, так і місцевого – локального характеру.

Важливим аспектом у формуванні соціально-правового становища родини парафіяльного священика було загальноросійське законодавство, що встановлювало станові особливості. Перш за все, слід відмітити цікаву юридичну особливість, про яку говорив ще у другій половині ХІХ ст. знавець церковного права професор Казанського університету П. Знаменський, згідно з якою духовенство протягом усього свого існування було особисто вільним від податків та різноманітних повинностей [4, с. 12]. Такі станові привілеї сягають своїм глибоким корінням ще у візантійське право, яке було поєднане з місцевим традиційним правом. Законодавство Російської імперії представляло поєднання традицій, світського візантійського, церковного та європейського, що створювало чимало суперечностей у нормативній базі¹⁴.

На межі ХVІІІ – початку ХІХ ст. законодавча база Російської імперії суттєво змінилася¹⁵. Ці нововведення мали на меті підвищити суспільний статус духовних осіб, наблизити їх своїми правами до дворянства. Варто зауважити, що на межі ХVІІІ–ХІХ ст. у законодавстві Російської імперії відбуваються значні зміни, які пов'язані з реформами Катерини ІІ та Павла І. У 1797 р. духовництво було звільнене від поліцейських зборів, а в 1801 р. від тілесних покарань. Крім цього, на початку ХІХ ст. представники духовного стану здобули право купівлі незаселеної землі¹⁶. Б. Миронов наголошує на тому, що на початку ХІХ ст. духовництво зрівнялося у правах з особистими дворянами¹⁷. На підтримку цієї тези він наводить низку прав, які здобуло духовництво в цей період. Так, зокрема, духовництво здобуло право їздити в каретах та нагороджуватися орденами. Отримавши орден за свою пастирську службу, священик отримував пожиттєво титул дворянина і одночасно залишався особою духовного стану. Такі нагороди відкривали широкі перспективи для священика на шляху до поліпшення свого матеріального становища. У 1819 р. духовним особам, що мали дворянський статус, надавалося право купівлі-продажу землі разом з кріпаками, що раніше було винятково правом лише спадкових дворян¹⁸.

У 1821 р. духовництво було звільнене від військових постойів, що фактично ознаменувало особисте звільнення священика від податкового гніту, лише за винятком зборів на будівництво мостів, ремонт бруківок та освітлення вулиць¹⁹. Офіційну кодифікацію основних прав та привілеїв духовництва як другого вільного стану в Російській імперії було проведено в 1832 р. Цей Кодекс закріпив низку юридичних норм, що регламентували священицьке землеволодіння, правила домоуправління, стосунків між священиком та паствою у вирішенні основних спірних питань. Усі ці юридичні аспекти тим чи іншим чином формували ту со-

ціальну нішу, яку займав священник та його родина у суспільстві Російської імперії протягом першої половини XIX ст. Набуття правлієв духівництвом впливало на формування станового менталітету та особливого стилю життя. Пересічна людина могла легко впізнати духовну особу за стилем мовлення, манерами та зовнішнім виглядом²⁰. Соціально-правове становище парафіяльних священників, як однієї з нижчих ланок церковної стратифікації, регламентувалося не лише нормами церковного права, а й світського також. Доказом належності людини до духовного звання були відповідні акти або ж уставні грамоти священнослужителів. Як приналежність до духовенства слід вважати списки духовного відомства, що видавалися священнослужителю після висвячення (рукоположення) у духовний сан, за особливим підписом єпархіального архієрея²¹.

Метою реформ Олександра II було «модернізувати» Російську імперію до спільного з європейськими країнами зразка. Аграрна, земська, судова та інші реформи поетапно мали втілювати цю мету у життя. Разом з іншими реформами в рамках модернізації планувалося провести і парафіяльну реформу. У 1864–1865 рр. була навіть створена спеціальна комісія для розробки проекту цієї реформи на чолі з обер-прокурором Святішого Синоду князем О. Победоносцевим. Однак, проект так і залишився проектом. Парафіяльній реформі не судилося бути реалізованою. Проте деякі нововведення все ж таки відбулися. Модернізаційні процеси нівелювали станові привілеї у суспільстві Російської імперії. Аграрна реформа 1861 р., що звільняла від кріпосного права селян, але залишала сільську общину, на перший погляд мала б полегшити їх становище, а разом із цим зміцнити відносини з парафіяльним священником. Перш за все, це стосується тієї сторони взаємовідносин родини священника з парафіянами, де селяни-чоловіки мали допомагати священнику в обробітку його земельного наділу, а селяни-жінки виступали у ролі помічників матушки у хатньому господарстві. Проект парафіяльної реформи 1861–1865 рр. мав би оптимізувати ці відносини, вирішивши питання про джерела доходів родинного бюджету священника. Головне питання, яке виникло на перехресті цих двох реформ, – це має чи не має священник обробляти земельний наділ і, якщо ні, то яким чином він отримуватиме кошти для власного існування. Ця проблема спровокувала палку дискусію на сторінках періодичних видань. Модель взаємовідносин парафіян і духовенства, що офіційно репрезентувалася церковною владою, в якій представники духовного стану виступали у ролі «солі миру та солі землі» – головного авторитету перед віруючими, значно похитнула земська реформа 1864 р. Питання про представництво усіх станів на рівних правах у земствах створило необхідність переосмислення ролі священника та його родини у суспільстві.

Загальна атмосфера реформаторської доби на перший погляд мала яскраво виражений позитивний характер, бажання змінити побут священника та джерела

забезпечення його родини на краще: звільнити священника від «земельної» і «консигторської» залежності. Реформи Олександра II одна за одною підштовхували світську і церковну владу переглянути парафіяльне питання. Але реформаторське завзяття і перших і других дуже швидко переросло у конфлікт поглядів і думок, що вплинуло не просто на половинчастий характер парафіяльної реформи, а й на відверте її нівелювання і спростування. Урешті-решт, корінним чином статус духовенства і його родин не змінився, а лише ускладнився, шляхом нагромадження бюрократичних практик та механізмів забезпечення родин духовенства і з боку держави – у вигляді жалування, і з боку церкви – у вигляді опіки консисторії, і з боку парафіян – у вигляді попечительств та внесків до банківських кас під відсотки на забезпечення свого духовенства. Це поставило родину священника у трикутник між церковною владою, державою і парафіянами, інтересам яких родина духовенства мала відповідати одночасно, що призводило до дезорієнтації місцевого парафіяльного духовенства. Так зване «насильницьке» відкриття духовного стану «зверху» каталізувало цей процес, величезна хвиля вихідців із духовного стану почала розпорозуватися і поповнювати ряди різночинців, що були під впливом різноманітних нігілістичних та революційних ідей, що, як обережно зазначають деякі сучасні російські дослідники Б. Миронов та В. Скутнев, дуже сильно позначилося на революційних процесах 1905 р. і 1917 р. З іншого боку, Б. Миронов стверджує, що незважаючи на заборону наслідувати парафії, лише 4% священників на початку ХХ ст. були вихідцями не з духовного стану.

Жалування почали виплачувати більшості духівництва. А у другій половині ХІХ ст. жалування починає складати значну частину доходів священника. Для сільського священника таке жалування складало від 80 до 140 руб. на рік. Вдови та сироти отримували матеріальну допомогу від органів Духовної опіки. За даними, які наводить Філарет Гумілевський стосовно Харківської єпархії, ця допомога складала у 1846 р. – 5331 руб. 29 коп., а в 1850 р. – 6757 руб. 92 коп.²²

Отже, соціально-правове становище родини парафіяльного священника визначалося законодавством. У результаті реформ Катерини II були закладені основи для формування духовенства як закритого стану, а в 30-х роках ХІХ ст. цей статус було закріплено остаточно. За своїм юридичним становищем духовенство посідало місце другого привілейованого стану в суспільстві Російської імперії ХІХ ст. З початком соціальної модернізації в Російській імперії у 60-х роках ХІХ ст., існуюча законодавча база була змінена, що, за задумом імперського уряду, мало б призвести до «відкриття» стану. Однак більшість дітей священників продовжували заміщати парафії своїх батьків.

Таким чином, модернізаційні процеси в Російській імперії мали торкнутися всіх сфер життя суспільства та його станів, однак, екстраполюючи це на духовенство, можемо сказати, що принципових змін так і не відбулося. Родина священника продовжувала жити за православними канонами, наслідуючи місцеві

звичаї, натомість становище інших станів у суспільстві Російської імперії значно змінилося, що поглибило розрив між духовенством та мирянами.

- ¹ Фриз Г. Л. Сословная парадигма и социальная история России // Американская русистика: веки историографии последних лет. Императорский период. Антология. – Самара, 2000. – С. 120.
- ² Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – С. 109.
- ³ Голубинский Е. История Русской Церкви. – Т. 1-2. – М., 1901. – 557 с.; Голубинский Е. Е. О реформе в быте русской церкви. – М., 1913. – 132 с.
- ⁴ Знаменский П. Руководство к истории Русской православной церкви. – Казань, 1876. – 482 с.; Знаменский П. В. Чтения из истории русской церкви за время царствования Александра I. – Казань, 1885. – 142 с.; Знаменский П. В. Православие и современная жизнь. – М., 1906. – 87 с.
- ⁵ Бердников И. С. Краткий курс церковного права. – Казань, 1888. – 378 с.
- ⁶ Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным. – СПб., 1901. – 385 с.
- ⁷ Серебренников Н. Законы о православном духовенстве и учреждениях духовных. – М., 1914. – 416 с.
- ⁸ Никольский А. Новые духовные законы. Полное руководство в 3-х частях. – М., 1879. – 564 с.
- ⁹ Александров Н. Собрание церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства. – СПб., 1860. – 232 с.
- ¹⁰ Никольский Н. История русской церкви. – М., 1988. – 320 с.
- ¹¹ Освальт Ю. Духовенство и реформа приходской жизни. 1861–1865 // Вопросы истории. – 1993. – № 11 – 12. – С. 140-149.
- ¹² Святенко А. Правове становище Православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). – Електронний ресурс [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/162/knp162_134-137.pdf]. 02. 10. 2013 р.
- ¹³ Миронов Б. Социальная история России периода империи... – С. 100.
- ¹⁴ Лотоцкий О. Українські джерела церковного права. – Варшава, 1931. – С. 6.
- ¹⁵ Богословский И. Г. Полный круг духовных законов. – М., 1878. – С. 168.
- ¹⁶ Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – сер. XX ст. – Запоріжжя: Тандем, 2004. – С. 241.
- ¹⁷ Святенко А. Правове становище Православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.)...
- ¹⁸ Александров Н. Собрание церковно-гражданских постановлений...
- ¹⁹ Верховский П. В. Очерк по истории русской церкви в XVIII – сред. XIX ст. – Варшава, 1902. – С. 256.
- ²⁰ Миронов Б. Социальная история России периода империи... – С. 102.
- ²¹ Серебренников Н. Законы о православном духовенстве... – С. 316.
- ²² Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. II. / Филарет (Гумилевский). – С. 210.